

**ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ КНИЖКОВОГО ФОНДУ
ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНИКА
(на прикладі стародруків XVII ст.)**

Леся Дзендзелюк

*молодший науковий співробітник відділу рідкісної книги
ЛННБ України ім. В. Стефаніка*

Любов Льода

*завідувач відділу реставрації та консервації рідкісних видань
ЛННБ України ім. В. Стефаніка*

Розглянуто способи контролю стану збереженості книжкових фондів у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаніка з метою виявлення причин руйнування. На прикладі Острозьких стародруків здійснено детальний огляд стану всіх примірників й окреслено заходи, що забезпечують збереження максимальної інформації для дослідників архітекtonіки книги в цілому.

Ключові слова: збереженість, стародруки, Острозькі видання, реставрація, пошкодження.

The methods of preservation control condition the book collections of Lviv National Academic Library named V. Stefanik (Ukraine), the ways to identify causes of damage. In the example shown on all copies of the Ostrog old printed books we did detailed overview and formed the outlined measures, that ensure maximum information preservation for book architectonics researchers.

Keywords: survival, books, Ostroh old printed books, restoration, damage.

Рассмотрены способы контроля состояния сохранности книжных фондов Львовской национальной научной библиотеки Украины имени В. Стефаніка с целью выявления причин их разрушения. На примере Острожских старопечатных книг сделан подробный обзор состояния всех экземпляров и намечены меры, обеспечивающие сохранение максимальной информации для исследователей архітекtonіки книги в целом.

Ключевые слова: сохранность, старопечатные книги, Острожские издания, реставрация, повреждения.

Головне завдання бібліотеки полягає не лише у наданні необхідної інформації користувачу, досліднику, а й у збереженні фондів для майбутніх поколінь. Розкриття духовних і культурних надбань, зосереджених у книзі, реалізується в різні часи крізь призму щораз новішого (на той час) бачення. Здавалося б робота з давніми документами, стародруками та рідкісними книгами в бібліотеці залишається такою, якою вона була й десятиріччя тому. Проте життя наполегливо вимагає інноваційних підходів, інтеграції зусиль різних спеціалістів, створення нового, комплексного знання, зведених баз даних — на рівні бібліотеки, певної бібліотечної системи (галузі), країни (Державний реєстр книжкових пам'яток), Європи (база даних Консорціуму європейських наукових бібліотек), світу (Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»). Тому збереженість фондів як джерелознавчої криниці знань людини залишається актуальним завданням і для адміністрації бібліотеки, і для спеціалістів-реставраторів, і для хранителів цих безцінних скарбів.

Усталений вислів «книга — джерело інформації» зазвичай трактується як матеріальний носій текстової інформації. Розвиток і трансформація книжкової структури – винайдення матеріалів для письма, формування шрифтової графіки, системи оформлення та ілюстрування книги, техніки виготовлення та оздоблення оправ — складають картину часової і просторової національної культури кожного народу. Тому сьогодні завдання бібліотек, які володіють рідкісними давніми книгами, полягає у збереженні архітектоніки книги в цілому і що найважливіше — первинних як текстового наповнення, так і конструкції кодексу. Працівники бібліотеки (хранителі фондів, спеціалісти з питань консервації та реставрації, матеріально-технічна служба) намагаються утримувати інформаційний пласт у найкращому стані. Для цього здійснюється низка заходів, регламентованих державними стандартами та інструкціями щодо збереження бібліотечних фондів. Серед них — контроль мікроклімату у сховищах, волого-температурного і світлового режимів, дезінфекційно-дезінсекційна обробка, забезпечення санітарно-гігієнічного стану сховищ, реставрація та інші. Коли ж розглядається проблема збереження рідкісної книги, то питання збереженості займає вищий щабель, адже недогляд може призвести до незворотної втрати унікальних, раритетних пам'яток, які є

матеріальними свідками розвитку культури і науки у минулому. Тому праця щодо підвищення довговічності рідкісних видань набула нового звучання і включає наукові підходи, спрямовані на якісну організацію процесів, що дадуть змогу покращити стан збереження матеріальних носіїв інформації. Науковці бібліотеки вивчають досвід вітчизняних і зарубіжних фахівців, на базі якого моделюють і впроваджують свої підходи у справі збереження фондів.

Практика свідчить, що достатньо точно охарактеризувати фізичний стан бібліотечних надбань можна завдяки перегляду всього масиву книг, однак при великих масштабах виконати це складно. Тому в ЛННБ України ім. В. Стефаника зазвичай практикується вибірковий перегляд фондів, який дає змогу достатньо точно охарактеризувати фізичний стан книг. Застосовуємо два підходи для вивчення фізичного стану фондових збірок: стенфордську методику та кваліметричний огляд. Вони полягають в органолептичному оцінюванні одиниць збереження при хорошому освітленні. Стенфордська методика полягає у відборі 384 репрезентативних книг, стан яких оцінюємо за трибальною шкалою, взуруючись на окремі складові — папір, блок книги й опрау. Однак більш реалістичними вважаємо кваліметричні дослідження, при яких детально обстежується і оцінюється за п'ятибальною шкалою кожна десята книга. Критеріями для оцінювання є: загальний стан паперу як фактор старіння (пожовклість), механічні пошкодження (розриви, часткові втрати матеріальної основи, потертості), втрата пластичності, збереженість обсягу книжкового блоку (кількість сторінок), міцність кріплення аркушів між собою та оправи з книжковим блоком, стан форзаців, корінця і покрівельного матеріалу. Такі огляди завжди результативні, адже крім загального стану, дають можливість виявити руйнівні вогнища небезпеки, зокрема мікологічного, ентомологічного чи хімічного характеру, відібрати реставраційні примірники, що потребують негайного зцілення.

Інший підхід при дослідженні стану збереженості, а саме у повному обсязі, застосовано до окремої, немасштабної у кількісному значенні, колекції, внесеної до державного реєстру національного культурного надбання. Такою є збірка видань Острозької

друкарні, виокремлена із тритисячної збірки кириличних стародруків відділу рідкісної книги ЛННБ України ім. В. Стефаника. До її складу входять: «Книга Нового Завіта в неїже на преди Псалмы» (1580 р.); «Книжка, собраніє вещей нужнійшихъ...» (1580 р.) Тимофія Михайловича; «Біблія. Книга ветхаго и новаго завіта» (1581 р.); «Ключ царства небесного» (1587 р.) Герасима Смотрицького; «Книга о постничестве» (1594 р.) Василя Великого; «Книжиця [у шести розділах] “О единой истинной православной віре...”» (1598 р.) Василя [Суразького]; «Отпис на лист» (1598 р.) клірика Острозького; «Апокрисис» (1598 р.) Філарета Христофора; «Требник» (1606 р.); «Лікарство на оспалий умисл» (1607 р.); «Часослов» (1612 р.); «Місяцеслов» (1612 р.); «Маргарит» (1695 р.) Іоана Златоуста. Попримірниковий опис цих видань знаходимо у каталогах [1; 2].

Здійснені нами локальні обстеження унікальних видань з острозької збірки та аналіз стану збереження пам'яток засвідчили, що 100 % від загальної кількості аркушів мають 14 стародруків, більше 90 % — 9 книг, 60 % — одна книга, менше 50 % — шість книг. Зазвичай найбільше потерпають перші та останні аркуші книг. Сильне забруднення сторінок або їх втрата пов'язані як з більшою частотою вжитку, так і з полегшеним доступом агресивних чинників середовища. Останні спричиняють у папері хімічні процеси, які прискорюють швидкість старіння, а отже, і руйнування паперу. Його послаблення у поєднанні з фізичним навантаженням (перегортанням аркушів) викликає появу тріщин, розривів з наступними втрачаннями у цілому. Перші аркуші не збереглися в 13 стародруках збірки.

Слід відзначити практику доповнення кодексів аркушами з інших аналогічних видань, як, наприклад, дефектний примірник «Біблії», доповнений іншими друкованими аркушами. У дев'яти книгах втрачені друковані аркуші замінено рукописними, причому найбільша їх кількість в одному примірнику сягає майже 140 аркушів. Іноді рукописні аркуші містять і додаткові тексти.

Давні реставрації, радше ремонти, часто, крім позитивного «зцілення» книг, вносили й негатив — обрізку книжкового блоку. При цьому змінювався первинний вигляд і розмір книг, втрачалось оригінальне оздоблення (фарбування чи рисунок) і, що найважливіше, обрізались маргінальні записи, які віддзеркалюють

історичні аспекти, зокрема час та місце побутування книги. Часто нове фарбування обрізаних під час ремонту книжкових блоків складає враження неторканності блоку. Проте зафарбовані краї латок викривають таке реставраційне втручання. У відібраних пам'ятках знаходимо різні кольори декорування обрізів: вишневий, синій, зелений. Цікавий обріз в одного з примірників «Біблії», оскільки крім вишневого забарвлення, він декорований ще й тисненням. Цей стародрук потребує реставрації, позаяк корінець оправи розірваний, що може призвести до руйнування блоку. Однак особливість наявного декору формує напрям майбутніх реставраційних втручань: для збереження рисунку на обрізі всі заходи слід виконувати без розшивання книжкового блоку. Зустрічаємо і золочення (XX ст.) обрізів на іншому з примірників «Біблії». Золочені обрізи з тисненням, розписані кольоровими фарбами, наявні у двох книгах стародруку «Маргарит». Такі нюанси декору свідчать про те, що стародрук можливо розділили на два томи і виготовили оправи з однаковим тисненням на корінцях. Торшонований* обріз з написом має один стародрук «Книга о постничестве». Однак обрізи вкриті забрудненням і складно встановити колір первинного фарбування. Із впевненістю можна засвідчити, що нефарбовані обрізи маємо лише на двох острозьких примірниках. В одному із стародруків збірки обріз дещо zdeформований (прим'ятий).

Усі пам'ятки з бібліотечної збірки острозьких видань містять сліди непрофесійної реставрації. Це численні заклейки, здійснені різними гатунками паперу, що зазвичай перекривають оригінальний текст. Латки з ганчір'яного паперу вказують на давню реставрацію (переважно до другої половини XIX ст.). Використання паперу різного виду (наприклад ганчір'яний і конденсаторний**) в одній пам'ятці вказує на ремонти й пізнішого часу.

* Торшонований обріз — негладкий обріз, на поверхню якого за допомогою спеціальних інструментів нанесені невеликі заглиблення неправильної форми, внаслідок чого поверхня обрізу стає шершавою. Зустрічається лише в друкованих книгах. Був популярним у Росії XIX ст., де його називали також англійським.

** Конденсаторний папір — тонкий електроізоляційний папір з високою вбирною здатністю, товщина 10-20 мікрон, виготовляється з деревних целюлозних волокон, водна витяжка нейтральна, має високий опір розриву.

Охайність виконання ремонтів також можна розглядати через призму часу. Сучасна реставрація вимагає формування латок із рваними кінцями за контурами втрат, що створює враження більшої натуральності заповнень. Сьогодні реставратору дозволено відкрити автентичний текст з-під латок і зберегти цілісність матеріальної основи. Однак, незалежно від форми, давні (ремонтні) латки виконали важливу місію — змінілізували втрати матеріальної основи.

Попередні ремонти стародруків включали як зміцнення паперової основи блоку, так і не завжди вдалу напругу. Зокрема в одній із пам'яток спостерігаємо сторінки меншого формату (2 останні та 1 зошит всередині блоку). Недосконала переоправа стародруку «Книга о постничестве» — це пергаментне покриття кришок та корінець з яскравої світло-коричневої грубої шкіри, на звороті якого проглядаються чорнильні записи. Його конфігурація — з одного боку прямий, а з іншого круглий — підтверджує нефаховий ремонт книги, що не зменшує повагу до особистості палітурника, котрий мав намір зберегти кодекс.

Усі примірники острозької збірки, крім одного, мають оправи. Відзначимо, що у більшості книг наявні дерев'яні кришки, обтягнені шкірою (з них 2 — чорною, 2 — світлою шкірою, тонованою в зелений колір, решта — коричневою). Один стародрук вкритий замшею малахітового кольору, ще один — пергаментом із шкіряним корінцем. Картонні кришки, покриті шкірою, знаходимо у чотирьох виданнях, а з кольорового паперу — у десяти (з них лише на одній — папір фабричного фарбування, інші декоровані ручними способами). Ледерин*, замість шкіри, використано у двох острозьких примірниках (оправи кінця XIX — початку XX ст.). Ще одна з оправ складається з картонних кришок, поєднаних паперовим корінцем.

Щодо стану оправ, то деякі, навіть добре збережені, мають значні потертості покриття — як паперового, так і шкіряного. Здебільшого спостерігаємо потертості на нижній стороні шкіряних

* Ледерин — матеріал для оправ на тканинній або паперовій основі, який імітує шкіру. На відміну від коленкору ледерин водостійкий, має глянцеву поверхню з малюнком.

оправ тих книг, які часто використовувалися. Зате фоліанти, оздоблені металевою фурнітурою (середники, наріжники, пуклі), певною мірою захищені від тертя об сусідні поверхні, тому менш пошкоджені. Потертості бачимо на випуклих ділянках, зокрема на бинтах, що виступають на корінці. Ці місця послаблені, а отже, можливі прориви покриття. Потертості покриття на ребрах і кутах оправ характерні як для мальованого паперу, так і для шкіри. При цьому відкривається основа оправ (картонні чи дерев'яні кришки). Втрата еластичності шкіри в результаті пересихання зумовлює появу кракелюрів, викликає ефект лущення, а в результаті фізичного навантаження — втрату поверхневого шару, як це сталося з корінцем стародруку «Книга о постничестве» Василя Великого. Відзначимо доцільність профілактичного очищення і пом'якшення шкіряних оправ. Ця консерваційна дія забезпечує еластичність і унеможливує лущення поверхневого шару шкіри.

Встановлено, що найбільш вразливі та пошкоджені у стародруках місця згину оправ: прикорінцева частина, ремінці застібок. Так, на чотирьох кодексах бачимо тріснуту вздовж корінця шкіру, що зрештою може спричинити його відрив, як це вже відбулося у трьох стародруках з цієї збірки. Це створило небезпеку обриву опорних шнурів, завдяки яким книжкові блоки поки-що з'єднані з оправою. Так, в одному з примірників «Книги Новаго Завіта» верхня кришка оправы тримається лише на одному шнурі. Його розрив може спричинити відокремлення сторонки оправы, як бачимо це на прикладі стародруку «Лікарство на оспалий умисл чоловічий». Кришка ледь тримається книжкового блоку і в одному з примірників «Маргарита». До цих книг передовсім варто застосовувати заходи фазової консервації — помістити дефектні примірники у футляри з безкислотного картону. Це допоможе захистити стародруки від втрати від'єднаних частин і дозволить забезпечити захист від подальшої негативної дії фізичних і хімічних факторів. Втрати шкіри спостерігаємо у місцях розташування замків, зокрема у шести книгах острозької збірки, а відсутність шкіри в голівці і хвостіку корінця у стародруці «Книга о постничестве» свідчить про багаторазове необережне виймання книги з полиці.

Розглядаючи дошки кришок оправ, фіксуємо пошкодження їх личинками комах та значне послаблення структури, що призводить до надламу, як в одному з примірників «Маргарита». Ураження ентомологічного характеру мають оправи семи стародруків.

Конструкція форзаців у розглядуваних книгах острозьких видань двояка: пришивні та приклеїні. Їх заміна свідчить про виконання ремонтів, які не завжди були вдалими. Так, вторинні форзаці у примірнику книги Василя Великого завдяки неправильному прилаштуванню утруднюють розкриття книги. Невдале прикріплення форзаців призвело до його проривів у фальцевій частині вздовж корінця, як бачимо це у примірнику «Нового завіту». В одній з книг спостерігаємо форзаці з різнорідного за гатунком паперу, а в чотирьох виданнях втрачено по одному форзацу. Недоцільним було прилаштування при непрофесійній реставрації двох видань («Маргарит» та «Лікарство на оспалий умисл») форзаців зі старого целюлозного паперу, що має здатність окислюватися і руйнувати суміжні аркуші ганчір'яного паперу.

Оглядаючи замки на оправах острозьких пам'яток, пересвідчуємось, що повною мірою вони збережені лише у трьох виданнях, загублені у чотирьох, а в одному примірнику замок відірваний разом з ременем і потребує закріплення. У більшості випадків ремені потріскані і потребують зміцнення. Конструкція збережених замків — переважно типу гачок-пробій, лише одне з видань вирізняють поторочені тканинні зав'язки.

Практично для усіх книг характерне загальне забруднення. Значні плями від затікання найпомітніші на чотирьох кодексах. Одне з видань має надзвичайно сухий папір, — він тріщить при перегортанні аркушів. Сухість призвела до відклеєння старих латок, тому аркуші рясно всіяні коричневими плямами від залишків міздряного* клею, що псує естетику кодексу. Три книжкові блоки із збірки пошкоджені комахами. Зауважимо, що пошкодження комахами спостерігається здебільшого на шкірі. Майже

* Міздряний клей — клей тваринного походження, який утворюється при тривалому кип'ятінні відходів тваринництва; формується за рахунок гідролізу колагену зі шкіри, кісток, сухожилля та інших тканин.

всі примірники мають дрібні розриви, а п'ять з них — суттєві втрати паперової основи.

На сьогодні реставраційної опіки потребують два примірники «Маргариту». Так, в одному з них 47-й зошит вшито між 48 і 49, в результаті чого аркуші 185-188 опинились між аркушами 192 і 193, до того ж окремі аркуші частково відокремлені від блоку. Втрата форзаца цього примірника зумовила відокремлення оправи від книжкового блоку, причому верхня дошка оправи тріснута по вертикалі і потребує скріплення. У другому примірнику зафіксовано втрату верхньої дошки оправи, відокремлення деяких аркушів від блоку, що також вимагають негайного зцілення кодексу.

Варто «полікувати» й стародрук «Лікарство на оспалий умисл», у якого відокремлена верхня кришка оправи, що сприяла появі пом'ятостей і суттєвих втрат паперу на перших (16-ти) аркушах. Нижня кришка його оправи отримала тріщину вздовж корінця і також потребує фахового втручання.

Бажаною є реставрація «Книжиці о єдиной істинной православної віре...» Василя Суразького. Відсутня оправа книги — перший чинник на шляху подальшого руйнування пам'ятки. Припускаємо, що саме тому стародрук і втратив четверту частину аркушів від загального обсягу. Збережені ж сторінки сильно забруднені, мають значні втрати, розриви тощо. При майбутній реставрації цього примірника слід звернути увагу і на помилкове розташування аркушів у блоці, адже згідно з попередніми дослідженнями [2] 222-236 аркуші вшито між 69-149. Хоч невпорядковане розташування аркушів притаманне кільком раритетам, однак не завжди є болісним з огляду на збереженість книги.

Необхідно покращити стан оправи двох примірників «Біблії», в яких шкіряне покриття тріснуло вздовж корінця. Стародрук «Книга о постничестве» потребує реставрації оправи, форзаців, прикріплення відірваного замка, усунення деформації аркушів.

Сучасна реставрація схильна дотримуватись позицій музейної реставрації, що передбачає радше консервацію, аніж реставрацію. Тому реставрації передовсім підлягають лише перші та пошкоджені аркуші, а всі конструктивні елементи залишаються незмінними. Реставрацію блоку краще здійснювати так, щоб не

руйнувати шиття, тобто без демонтажу книги. Сьогодні палітру реставраційного обладнання доповнює світлова панель, що дає можливість заповнювати втрати на аркушах в об'ємі блоку без його розшивання.

Звертаємо увагу дослідників на приховану інформацію, зокрема це текст на пергаменті, що слугує покриттям оправи примірника «Книги о постничестве», а також на екслібрис, заклеєний форзацом. Кришки одного із стародруків «Маргарит» сформовані з інтролігаторської макулатури, що також містить приховану текстову інформацію. Цікаво, що в інших двох примірниках цього ж видання функцію форзаців виконують рукописні документи, які також можуть стати джерелознавчими об'єктами для дослідників.

Усі пам'ятки зі збірки острозької колекції ми розглядаємо як джерела для вивчення не тільки духовності, спираючись на текстовий зміст, а й як носії інформації з історії й культури книги, завдяки матеріалам, технікам і художнім смакам, закладеним при виготовленні раритетів. Реставрація таких цінних видань повинна бути спрямована на збереження всіх автентичних конструктивних елементів, залишаючи їх для дослідників у первинному варіанті. Для вивчення текстового наповнення краще користуватись охоронними (цифровими) копіями, що дасть можливість оберегти оригінали. Зауважимо, що для цього необхідне спеціальне сучасне обладнання, яке не впливає негативно на матеріали документальних пам'яток.

Належний стан раритетів в першу чергу залежить від зберігачів, їх зацікавленості та стурбованості станом і умовами перебування документів, бо щоденна робота з фондом дозволяє добре вивчити його вразливі місця. Сприяє зміцненню і продовженню життя пам'яткових об'єктів постійна турбота про належні умови їх зберігання: забезпечення чистоти, оптимальної температури і відносної вологості повітря; виконання консерваційних заходів, що дає змогу поліпшити стійкість матеріалів до дії хімічних і біологічних факторів: дезінфекція та дезінсекція, нейтралізація кислотності і зміцнення структури паперу, заходи з фазової консервації. Правильно облаштовані сховища та добре організовані

й систематично виконувані профілактичні заходи охороняють видання від руйнування, зменшуючи тим самим матеріальні й часові затрати на їх консервацію та реставрацію. Ці завдання реалізуються у тісній співпраці фондоутримувачів і реставраторів.

На сьогодні працівники ЛННБ України ім. В. Стефаніка реставрували шість раритетів із острозької збірки. Обстеження видань дозволило оцінити стан їх збереженості, окреслити масштаб реставраційних робіт, які сприятимуть продовженню життя пам'яток. Повної реставрації з демонтажем потребує примірник «Лікарство на оспалий умисл» (1607 р.), а часткової реставрації — два стародруки «Маргарит» (1695 р.) Іоана Златоуста та «Книжиця [у шести розділах] “О єдиной істинной православної віре...”» (1598 р.) Василя [Суразького]. Три стародруки вимагають інтролігаторських направ. Інші острозькі пам'ятки перебувають у задовільному стані, а для їх кращої збереженості бажано здійснити заходи превентивної консервації.

Таким чином обстеження збірки Острозьких видань з позиції реставратора зумовило накреслення планів для якісного збереження їх інформаційної цінності, спрямованих на максимальне забезпечення дослідників достеменним, автентичним матеріалом, без зміни книжкової структури, матеріально-конструктивних, функціонально-структурних, технологічних та естетичних досягнень книжкового мистецтва.

1. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України / уклад.: *Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис* ; АН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка. — Львів, 1993. — Вип. I : Видання Івана Федорова. — С.28-56.
2. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Національної академії наук України / автор-уклад. *Віра Фрис* ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка. — Львів, 1996. — Вип. II : Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова. — С. 7-39.